

2025, Vol. 6(2), 645-666
© The Author(s) 2025
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2025.235
Article type: Research Article

Received: 15.11.2024
Accepted: 02.05.2025
Published Online: 21.07.2025

Ozan Kuyumcuoğlu*

Türkiye'nin İsrail-Filistin Sorununa Farklı Kimliklerle Yaklaşımı (1980-2011)

Türkiye's Multi-Identity Approach to the Palestinian Question (1980-2011)

Öz

Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin farklı kimliklerle inşa ettiği dış politikasını Filistin sorununa yaklaşımı üzerinden analiz etmektir. Tarihsel ve toplumsal birikimin ürünü olan Türk milliyetçiliği/milliyetçilik, Batıcılık, Müslümanlık ve Yeni Osmanlılık kimlikleri Türkiye'nin Filistin politikasına yön vermiştir. İç ve dış siyasi dinamiklerin etkileşimi farklı dönemlerde farklı kimliklerin öne çıkmasını sağlamıştır. Belli dönemlerde Türkiye'nin Filistin politikası birden çok kimlik çerçevesinde şekillenmiştir. Çalışma iç siyasette ve uluslararası sistemde birçok kırılmanın meydana geldiği 1980-2011 aralığına odaklanmaktadır. Söz konusu derin kırılmalar Türkiye'nin çok sık kimlik değiştirmesinin arkasında yatan temel faktördür. Türkiye'nin Filistin sorununa yönelik dalgalı bir politika izlemesi de bu bağlamda ele alınabilir.

645

Abstract

This study analyzes Türkiye's multi-identity foreign policy through its approach to the Palestinian question. Türkiye's Palestinian policy is shaped by its Westernist, Turkish Nationalist, Islamic, and Neo-Ottoman identities, produced by historical and social accumulation. The interplay of internal and external political dynamics has brought different identities to the fore in various periods. At certain times, Türkiye's Palestinian policy was shaped by multiple identities. This study focuses on 1980-2011 when many domestic and international ruptures occurred. These deep ruptures are one of the main factors behind the frequent changes in Türkiye's identity. Ankara's fluctuating policy towards Palestinian question can also be considered in this context.

Anahtar Kelimeler

Türk dış politikası, kimlik, Filistin, İsrail, dönemsel kırılmalar

Keywords

Turkish foreign policy, identity, Palestine, Israel, periodical rupture

* İstanbul Bilgi Üniversitesi, ozan.kuyumcuoglu@bilgi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5167-9138.

Giriş

Bu çalışmanın temel amacı tarihsel ve toplumsal birikimle ortaya çıkan ülke kimliklerinin uluslararası dinamiklerle etkileşime geçerek Türk dış politikasına nasıl yön verdiğini Ankara'nın 1980-2011 yılları arasındaki Filistin sorununa yaklaşımı üzerinden irdelemektir. Türkiye'nin Filistin politikasının vaka olarak seçilmesinin iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Filistin sorununun kamuoyunda en fazla tartışılan konulardan birisi olmasıdır. Öyle ki Filistin altmışlı yılların sonlarından itibaren siyasi parti ve örgütlerce sahiplenmeye çalışılmıştır. Bunun temel nedeni toplumda konuya ilişkin artan duyarlılığa cevap verme kaygısıdır. Filistin sorunu günümüzde de toplumu ve kamuoyunu meşgul etmeye devam etmektedir. Özellikle muhafazakâr çevreler ve iktidar mahfilleri Filistin'in Osmanlı geçmişini vurgulamaktan çekinmemişlerdir. İktidar karşıtı bazı çevreler ise Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Şerif Hüseyin isyanı ile Filistin'i özdeşleştirerek iktidarın konuya yönelik duyarlılığını eleştirmektedirler. Söz konusu görüş ayrılıkları Geç Osmanlı döneminde filizlenen ve Cumhuriyet yıllarında etkisini sürdüren dört farklı kimliğin yansımasıdır. Bu kimlikler Müslümanlık, Batıcılık, Türkçülük (Türki milliyetçiliği-milliyetçilik) ve Osmanlıcılık (Yeni Osmanlıcılık) olarak sınıflandırılabilir. Batıcılık, Avrupa eksenli uluslararası sistemin bir parçası haline gelerek hayatta kalılabileceğini savunur. Bu kimlik Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ilkelerinin başında gelmekte, ülkenin modern/seküler karakterini vurgulamaktadır. Türk milliyetçiliği ise ülkenin ulus-devlet kimliğini öne çıkarırken ulusun bütünlüğünü ve bölünmezliğini simgelemektedir. Dolayısıyla "bütünlüğe" karşı ortaya çıkabilecek tehditlere karşı güvenlikçi reflexler üretebilme potansiyeli barındırmaktadır. Müslümanlık, ülkenin dini ve kültürel kodlarını temsil etmekte ve Türkiye'yi İslam dünyasının parçası olarak anlamlandırmaktadır. Yeni Osmanlıcılık kimliği ise Osmanlı'nın bir zamanlar hakimiyetinde bulundurduğu topraklara Türkiye'nin doğal etki alanı perspektifiyle yaklaşmasını teşvik etmektedir.

Bu çalışmanın iddiası, Türkiye'nin 1980 ile 2011 yılları arasında İsrail-Filistin sorununa yönelik politikasını bu kimliklerini öne çıkararak yön verdiğini ortaya koymaktır. Türkiye 12 Eylül darbesi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Kürtlerin ve İslamcıların iç siyasette güçlenmeleri, 11 Eylül saldırıları, ABD'nin Irak'ı işgali etmesi ve Arap baharı gibi gelişmeler ile sürekli dönüşen iç ve dış dinamikler karşısında zaman zaman kimlik krizine girmiş; bazen de birden çok kimliği aynı anda öne çıkartarak dünya siyasetindeki yerini anlamlandırmaya çalışmıştır. İsrail ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile ilişkilerin gelgitli bir seyir izlemesinin ardında kimliklerin sürekli dönüşmesi bulunmaktadır. Kuşkusuz bu zaman aralığı daha da uzatılabilir. Ancak 2011'den sonra iktidarın giderek merkezileşmesi, Müslümanlık, Yeni Osmanlıcılık ve milliyetçilik kimliklerinin dış politikada baskın hale gelmesine neden olmuş; 1980-2011 aralığının aksine farklı dönemlerde farklı kimliklerin öne çıkma eğilimi ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla 1980-2011 arasını öne çıkartan temel özellik Türk dış politikasına yön veren kimliklerin dönemsel olarak değişmesi ve çeşitlenmesidir.

Türkiye'nin Filistin politikasına kimliklerin nasıl yön verdiğini ele almak için devletlerin dünya siyasetini nasıl anlamlandırıldığını tartışan kuramcıların argümanlarına başvurulabilir. Peter Katzenstein'a göre bir ülkenin dış politikasının şekillenmesinde tarihsel/toplumsal birikim ve siyasi/bürokratik gelenek öncü rol oynayabilir. Örneğin Soğuk Savaş döneminde Federal Almanya'nın uluslararası iş birliği odaklı bir politika izlemesi, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun evrensellik iddiasını miras almış olmasıyla ilişkilidir (Katzenstein, 1993: 281). Trine Flockhart ise tarihsel, kültürel ve dini arka planın devletlerin kendilerini ve dünya siyasetini yorumlamasında belirleyici olduğunu ifade eder. Ona göre bu öğelerin oluşturduğu toplumsal bağlam devletlerin kimliklerini inşa eden temel faktördür (Flockhart, 2016: 87). Steve Smith ise devletlerin kimlik edinme sürecine bakarken toplumsal ve uluslararası sistemin karşılıklı etkileşimine ve bu etkileşimin ürettiği dil, söylem, düşünce ve anlatım biçimlerine odaklanmayı önerir (Smith, 2016: 49). Bu teorik çerçeve bağlamında bu çalışmada Türkiye'nin İsrail-Filistin meselesine yönelik dış politikasındaki temel eğilimler göz önünde bulundurulmuş ve siyasi/bürokratik seçkinlerin söylemleri analiz edilerek söz konusu eğilimlerin hangi siyasi değerler ve inançlar etrafında şekillendiği çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu inanç ve değerlerin Türk dış politikasının kimliğini yansıttığı esas alınarak bu kimliklerin iç ve dış dinamiklerin etkileşimiyle nasıl öne çıktığı ele alınmıştır. Seçkinlerin söylemleri birincil kaynaklardan toplanmış; Türkiye'nin temel dış politika eğilimine ilişkin tartışmalarda ise Türk dış politikasını analiz eden ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır.

Türkiye'nin İsrail-Filistin sorununa yönelik politikasını kimlikler üzerinden ele alan çalışmalar genel olarak Ankara'nın Batılı kimliği üzerinde durmuş; Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesiyle Türkiye'nin Batılı kimliğinden vazgeçerek Müslümanlık kimliğini öne çıkardığını ileri sürmüşlerdir. Çalışmaların önemli bir kısmı elitlerin kimlik inşasındaki rolüne değinmiş; bazıları da elitler arasındaki dünya görüşü farklılıklarının Türkiye'yi dönemsel olarak kimlik krizine soktuğunu ileri sürmüşlerdir. Derviş Fikret Ünal'ın "Turkey's Relations with Israel in the 2000s: A Constructivist Perspective" kitabı, Gökhan Bacık'ın "The Limits of Alliance: Turkish-Israeli Relations Revisited", Şevket Ovalı'nın "Revisiting the Turkish Identity Debate in Turkish-Israeli Relations", Tuğçe Ersoy Öztürk ise "Religion as a Factor in Israeli-Turkish Relations: A Constructivist Overlook", Nurlan Muminov'un "Cooperation and Conflict in Turkish-Israeli Relations since the 1990s" ve Bülent Aras'ın "Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Towards a Societal Construction of Foreign Policy" başlıklı makaleleri bu konuda literatüre katkı sağlayan başlıca çalışmalardır. Bu makalede ise Batıcılık kimliğinin dış politika bileşenlerinden yalnızca birisi olduğunu ileri sürerek konuya ilişkin diğer makale ve kitaplardan ayrılmaktadır. Diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'nin Filistin-İsrail meselesine yaklaşırken iki binli yıllara kadar yalnızca batılı kimliğini kullanmadığını, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının ilk yıllarında ise batıcılık ve Müslümanlık kimliklerinin Türkiye'nin İsrail/Filistin politikasına aynı anda yön verdiğini iddia etmektedir.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türkiye'nin 1980-1983 yılları arasında İsrail-Filistin meselesine Müslümanlık kimliği ile yaklaştığı savunulmaktadır. İkinci bölüm ise 1983-1991 dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Türkiye'nin İslam dünyası ile girdiği yoğun etkileşimin sonucunda Osmanlı geçmişi hatırladığı ve Yeni-Osmanlı kimliği ile İsrail-Filistin sorunu çözerek Ortadoğu'da siyasi etkinlik kurmayı tasarladığı görülmektedir. Üçüncü bölümde 1991-2002 aralığı ele alınmıştır. Bu dönemde Ortadoğu'da etkinlik kurma arayışı sonuçsuz kalan Türkiye İslamcılığın ve Kürt hareketinin güçlenmesi nedeniyle batılı ve milliyetçi kimliklerine sarılmış; bu bağlamda İsrail ile ilişkilerini güçlendirmeye yönelmiştir. Dördüncü bölüm, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara geldiği 2002 yılı ile başlamakta ve Recep Tayyip Erdoğan'ın 2009 Davos zirvesindeki çıkışıyla sona ermektedir. Bu yıllarda Türkiye hem batılı hem de Müslüman kimliklerini kullanarak İslam dünyası ile etkileşimini arttırırken İsrail ile yakın ilişkisini sürdürmüştür. Son bölüm 2009-2011 aralığını irdelemektedir. 2009'da Erdoğan'ın Davos çıkışı, Mavi Marmara katliamı ve Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin İslam dünyasındaki popülaritesi artmış; bu bağlamda Yeni Osmanlı kimliğini yeniden dış politikasının bileşeni haline getirmiştir. Bu dönemde İsrail şeytanlaştırılırken Filistin Türkiye'nin bir "iç meselesi" olarak kabul edilmiştir.

1980-1983: Müslümanlık Kimliği Çerçevesinde Filistin Yanlısı Politika

Bu dönem Türkiye'nin Filistin politikası Müslümanlık kimliği çerçevesinde şekillenmiştir. 1979'daki İran İslam devrimi, Sovyetler Birliği'nin (SSCB) Afganistan'ı işgal etmesi ve Camp David Antlaşması ile birlikte Mısır'ın Batı Kampının müttefiki haline gelmesi gibi gelişmeler Türkiye'nin dünya siyasetini yeniden anlamlandırmasını sağlamıştır. Öyle ki Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) İran ve SSCB'yi sınırlandırmak için uygulamaya koyduğu, Batı dostu Müslüman ülkeleri bir araya getirmeyi amaçlayan "Yeşil Kuşak Projesi", Suudi Arabistan, Mısır ve Pakistan gibi "ılımlı İslam" ülkeleri ile birlikte Türkiye'yi de kapsamaktaydı (Zabih, 2011: 163).

Tam bu dönemde Türkiye'de gerçekleşen 12 Eylül askeri darbesi, Türk dış politikasının Yeşil Kuşak Projesi ile uyumlu bir nitelik kazanmasına yardımcı olur (Oran, 2003: 21; Akgün 2009: 559). Ülkeyi sosyalistlerden "arındırmayı" öncelikli mesele haline getiren askeri yönetim, dini araçsallaştırarak toplumu bir arada tutmaya çalışır. Din derslerinin zorunlu hale gelmesi, Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesinin arttırılması, binlerce yeni cami inşa edilmesi ve yurt dışına gönderilen Diyanet memurlarının maaşlarının ödenmesi için Suudi Arabistan kökenli Rabıta-tül İslam isimli kuruluştan finansal yardım kabul edilmesi söz konusu öğelerden bazılarıdır (Öniş, 1997: 750; Bozdağlıoğlu, 2003: 130-131; Mumcu 2010: 141). Kenan Evren başta olmak üzere askeri yönetim üyelerinin konuşmalarında dini referanslara bolca yer vermeleri dönemin atmosferini yansıtan bir diğer ayrıntıdır (Oran, 2003: 22-23).

Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin Müslüman kimliğini öne çıkarmasını beraberinde getirir. Diğer taraftan 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren inişli çıkışlı bir seyir izleyen ABD ile ilişkiler düzelirken (Uzgel, 2003: 34-39) 12 Eylül rejiminin insan hakları ihlallerine tepki gösteren Avrupa Topluluğu'na (AT) karşı mesafeli bir politika benimsenir. Bu dönemde Avrupa kamuoyunda Türkiye'nin demokratik ilkelerden uzaklaştığını ve artık Batı'nın bir parçası olmadığına dair yaygın bir kanı oluşur (Yavuzalp, 1996: 212; Evren, 1991c: 47). Bu durum Türkiye'nin Müslüman kimliğini pekiştirmiş; İslam ülkelerine yaklaşmasını teşvik etmiştir.

Ankara'nın seksenli yılların ilk yarısında Arap-İsrail meselesine yaklaşımı, öne çıkan Müslüman kimliği çerçevesinde ele alınabilir. İsrail ile ilişkiler kopma noktasına gelirken Filistinlilerin yurt kurma hakkı güçlü bir şekilde desteklenir. Bu dönemde Filistin meselesi içeride de yaygın ölçüde araştırlır. Aşağıda da tartışılacağı gibi İsrail'in işgal ettiği topraklarda Filistinlilere yönelik şiddet politikası 12 Eylül rejimi tarafından "Müslümanlara uygulanan zulüm" başlığında topluma yansıtılır (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2003: 150; Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 128). Askeri yönetim böylelikle Filistin meselesinin bayraktarlığını sosyalist ve İslamcı çevrelerin elinden almayı amaçlar.

Temmuz 1980'de İsrail Kudüs'ü ebedi başkent ilan ettiği için halihazırda sorunlu ilerleyen İsrail ile ilişkiler (Hürriyet, 1980; Cumhuriyet, 1980) 12 Eylül darbesinin ardından daha da bozulur. 27 Eylül 1980'de toplanan Milli Güvenlik Konseyi Filistin halkıyla dayanışma mesajı yayınlayarak Arap-İsrail meselesine ilişkin tavrını ortaya koyar (Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 1980: 93). 28 Kasım 1980'de ise Dışişleri Bakanı İlder Türkmen "Türkiye'nin Filistin halkının bağımsız bir devlet kurma hakkı da dahil, tüm meşru haklarının tanınması gerektiği görüşünde olduğunu" ifade eder. (Milliyet, 1980). Bu açıklamadan üç gün sonra Türkiye, İsrail ile diplomatik ilişkilerini ikinci katiplik seviyesine indirir. Türkmen kararın alınma nedeninden bahsederken Türkiye'nin İKÖ üyeliğini vurgular. Ona göre İsrail ile ilişkilerin düşürülmesi "İslam Konferansı'nın parçası olmanın" bir gereğidir. (Milliyet, 1980).

Türkiye'nin Arap-İsrail meselesine yönelik tutumunu ortaya koyan bir diğer gelişme ise İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgal ettiği sırada Beyrut'taki Sabra ve Şatila mülteci kamplarında binden fazla Filistinlinin katledilmesidir. Dışişleri Bakanı İlder Türkmen "Lübnan'da Filistin mülteci kamplarına yapılan saldırı sonucu yüzlerce masum insanın hunharca öldürülmesinin" Ankara tarafından "infial ve dehşet içinde" karşılandığını belirttikten sonra İsrail'in "bu olayların vebal ve sorumluluğundan" kurtulamayacağını söyler (Milliyet, 1982). Kenan Evren ise yaşananları "barbarca ve vahşice" olarak tanımlar (Milliyet, 1982). Dış politikada yükselen bu sesler içeride de yankı bulur. 24 Eylül "Filistinlilerle Dayanışma Gününde" camilerde hutbe ve mevlit okutulur, katliam görüntüleri günlerce TRT'de yayınlanır ve Danışma Meclisinde Filistinli mülteciler anısına saygı duruşunda bulunulur (Milliyet, 1982; Hürriyet, 1982). Gazeteler ise katliamı manşetten haber verir. Yorumlarda İsrail'in insanlık suçu işlediği vurgulanır (Ekşi, 1982; Soysal, 1982; Mumcu, 1982). Danışma Meclisi'nde de İsrail'i kınayan bir bildiri yayınlanır. Meclis Başkanvekili Fenni İstimyeli konuşmasında Filistinli Müslümanlarla daya-

nışma mesajı verirken Türkiye'nin Müslüman kimliğini vurgular: "Himayesiz, korumasız bir bölgede bulunan sivil Müslümanlara karşı girişilen katliam hareketini, Türk milletini temsil eden sizlerin de hislerine tercüman olarak lanetliyor ve protesto ediyorum." (Milliyet 1982). Kenan Evren'in konuya ilişkin ifadeleri de Türkiye'nin "Müslümanlığını" öne çıkarmaktadır:

"Ortadoğu'da İsrail'in emrivakilerini kınıyoruz. Filistinli kardeşlerimizin barış içinde yaşayacakları bir vatana kavuşmaları en içten dileğimizdir. Türkiye, Ortadoğu'da ve İslam aleminde barış ve güvenin yerleşmesi için aktif katkılarını sürdürecektir, ayrıca buradaki ülkelerle her türlü ilişki bağlarını güçlendirmeye çalışacaktır" (Hürriyet 1982).

Dolayısıyla 12 Eylül darbesini takip eden üç sene içerisinde toplumu dindarlaştırmaya yönelik hamleler, dış politikada İslam ülkeleri ile yakınlaşma ve Soğuk Savaş dinamikleri çerçevesinde Yeşil Kuşak Projesinin parçası haline gelme, Türkiye'nin Müslüman kimliğini öne çıkarmıştır. Flockhart'ın dış politika inşasında dini ve kültürel arka plana atfettiği rol ile Türkiye'nin Arap-İsrail meselesine yönelik politikası bu bağlamda örtüşmektedir.

1983-1991: Yeni Osmanlıcılık ve Ortadoğu'da Etkinlik Arayışı

Bu dönemdeki iç ve dış gelişmeler Türkiye'nin "imparatorluk mirasını" hatırlamasına neden olur. Kasım 1983'te Anavatan Partisi'nin (ANAP) tek başına iktidara gelmesinden sonra da Türkiye'nin Arap-İsrail meselesine yaklaşımı Müslüman kimliği etrafında şekillenmeye devam eder. Öyle ki Başbakan Turgut Özal muhafazakâr, hatta İslamcı geçmişi ile bilinen bir siyasetçidir (Aydın ve Taşkın, 2020: 349). Diğer taraftan 1983 seçimlerinin ardından Türkiye'nin çok partili hayata dönmesi Avrupa ile yumuşamayı beraberinde getirir. Ankara'nın 1987'de AET üyeliğine başvurması ve 1985'ten itibaren İsrail ile ilişkilerini geliştirmeye başlaması bu çerçevede ele alınabilir (Uzgel, 2003: 52; Yavuzalp, 1996: 324). Ancak İslam ülkeleriyle karşılıklı inşa edilen yakın ilişkiler Türkiye'nin artan seçeneklerine rağmen devam eder. Öyle ki İslamcı geçmişiyle bilinen Turgut Özal İslam ülkeleri ile ilişkilerin daha da güçlendirilmesini savunmaktadır. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i 1984'te Kazablanka'da düzenlenen İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) toplantısına katılma ve Örgütün Ekonomik ve Ticaret ve Danışma Konseyi Başkanlığı'nı kabul etme konularında ikna etmesi (Yavuzalp, 1996: 323) bu çerçevede dikkat çekicidir. Özal'a göre Evren'in Konsey Başkanlığı'na seçilmesi ve ardından Konsey'in ilk toplantısının İstanbul'da düzenlenmesi Türkiye'yi "merkez ülke" haline getirmiştir (Özbaş, 67). Türkiye'nin İslam dünyası ile ortak geçmişini ve kültürünü gözeterek dış politikasını yürütmesi Ortadoğu'daki etkinliğini güçlendirmenin yanı sıra Batı'daki saygınlığını da arttıracğını varsaymıştır (Ataman, 2002: 133; Tuncer, 2015: 36,70). 6 Kasım 1983 seçimlerinden önce TRT'deki konuşmasındaki ifadeleri Türkiye'nin İslam dünyasındaki siyasi etkinliğini arttırmasına yönelik motivasyonunu yansıtmaktadır:

“Son yıllarda Arap alemiyle, İslam alemiyle iyi ilişkiler kurmaya başladık. Hatırlayacaksınız. İslam Konferansının başladığı tarihlerde biz genel sekreterlerle temsil edildik. Ama, sonradan bu iş yükseldi, hariciye vekili oldu. Daha sonra da zannediyorum Başbakanımız gitti. İslam Konferansı içinde yerimizi almalıyız, bizim İslam ülkeleriyle, komşu ülkelerimizle, Arap ülkeleriyle münasebetlerimizin iyi olması lazım [...] Bunu yaptığımız zaman şuna da inanıyorum, biz Doğu ile Batı arasında köprü vazifesini görürüz, fiziki olarak ‘köprü ve hakiki olarak da köprü yani manevi olarak da köprü vazifesini görürüz. Bu âlemde ilişkilerimiz gelişir. Burada da ön plânda olursak Batı’da da sözümüz geçer [...]” (Özbaş, 36).

Arapça bilen büyükelçi Vahit Halefoğlu’nun dışişleri bakanlığına getirilmesi İslam dünyasındaki etkinlik arayışının bir başka işaretidir (Güldemir, 1987: 215). Halefoğlu’nun dışişleri bakanlığına gelmesiyle İslam dünyasında etkinlik kurma politikasını hızlandıran Türkiye Ortadoğu’da Avrupa’daki gibi bir “güvenlik ve iş birliği teşkilatının” oluşturulmasına öncülük etmeye çalışır (Milliyet 1985). Özal bu doğrultuda İsrail ve FKÖ ile ilişkilerin aynı anda geliştirmeye ve taraflar arasında diyalog kurulmasına çalışır. Bu çerçevede İsrail ile diplomatik ilişkiler 1986’da İkinci Kâtiplikten Maslahatgüzarlık seviyesine yükseltilir (Liel, 2001: 211). FKÖ’nün ASALA ile bağlarını koparması ise Ankara’nın bu örgütle daha rahat diyalog kurmasını sağlar (Hoffman, 1984).

Bu süreçte hem İslam ülkeleriyle hem de AET ve İsrail ile ilişkilerin gelişmesi Ankara’nın özgüvenini artırır. Bu bağlamda Türkiye’nin dış politikasına yön veren yeni bir kimlik ortaya çıkar. Türkiye kendisini Osmanlı’nın devamı, Arap yarımadasını da İmparatorluk bakiyesi olarak görmeye başlar. Türkiye’nin bu perspektifi ABD’nin Yeşil Kuşak doktrini ile de uyumludur. Öyle ki İslam coğrafyasını Sovyet ve İran etkisinden korumak için Türkiye’nin Ortadoğu’da bir alt-hegemon rolü üstlenebileceğine dair tartışmalar, SSCB’nin Afganistan’ı işgal etmesinden kısa bir süre sonra Washington’un gündemine gelmiştir (Dimitrakis, 2012: 513).

Bu çerçevede Aralık 1987’deki Filistin ayaklanması (İntifada) Özal hükümetince Türkiye’nin İslam dünyasındaki etkinliğini pekiştirmesi adına bir fırsat olarak değerlendirilir. İntifada süresince Ankara FKÖ yanlısı bir politika izleyerek İsrail’i Filistinli sivilere yönelik şiddet politikasını kınar. Türkiye bir taraftan da Ortadoğu’da barış ve iş birliği platformu oluşturulması için girişim başlatır. Kenan Evren’in Filistin meselesine yönelik ifadeleri Türkiye’nin Ortadoğu barış konferansı organize ederek bölgedeki etkinliğini artırma motivasyonunu yansıtmaktadır: “Bütün ilgili tarafların mutabakatıyla Ortadoğu konusunda uluslararası bir barış konferansı toplantısına karar verildiği takdirde Türkiye, özel konumu ve tüm taraflarla mevcut iyi ilişkileri ve diyalogu sayesinde üzerine düşebilecek rolü üstlenmeye hazırdır” (Cumhuriyet 1988).

Ayaklanmanın şiddetlendiği 1988 yılında Türkiye, Arap-İsrail barışının sağlanmasında öncü rol oynayabileceğini daha fazla dile getirir. Ankara böylelikle Ortadoğu’da “düzenleyici ve kurucu” bir aktör haline gelmeyi planlamaktadır. Özal çatışmaların ancak Türkiye’nin liderliğinde çözülebileceğini açıkça söyler ve Ankara’nın inisiyatifiyle Avrupa’dakine benzer bir güvenlik sisteminin bölgede faaliyete geçirilebileceğini savunur (Milliyet, 1988). Özal’ın

bu düşüncesi Kenan Evren tarafından da paylaşılır. Evren’e göre “Türkiye’nin tüm taraflarla olumlu diyalogu” sayesinde Ortadoğu barışı sağlanabilecek, Filistinliler meşru haklarına kavuşabilecektir. (Cumhuriyet, 1988). Türkiye arabuluculuk girişimleri ile bölgedeki nüfuzunu güçlendirmeyi umar. 14 Kasım 1988’de kurulan Filistin devletinin Ankara tarafından hemen tanınması bu bağlamda ele alınabilir.

Özal, Ankara’nın Filistin devletini tanımmasının Ortadoğu’daki popülaritesini arttıracığına inanmıştır (Özcan, 2004: 869; Ergin, 1988). Filistin devletinin kurulmasının ardından Yaser Arafat’ın İsrail’in var oluş hakkına saygı gösterdiklerini açıklaması ise Türkiye’nin elini güçlendirir (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2003: 151). Gelgelelim Türkiye’nin Filistin devletini tanınması batılı kimliğinin sorgulanmasını beraberinde getirir. ABD ve İsrail karara tepki gösterirken Dışişleri Bakanlığı bürokratları arasında da Türkiye’nin Batı’dan uzaklaştığına dair endişeler dile getirilir (Sertoğlu, 1988; Cumhuriyet, 1988). Çok geçmeden bu kimlik çatışması derinleşecektir. Bunun temel nedenlerinden birisi Bulgaristan’daki Türklerin yaşadığı baskılar ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) gibi meselelerde Ankara’nın Arap dünyasından beklediği desteği bulamamasıdır (Özcan, 2005: 47). Bu nedenle Türkiye Filistin devletini tanımına rağmen FKÖ’nün diplomatik temsilciliğinin statüsünü büyükelçiliğe yükseltmez. FKÖ ise bu karara tepki olarak Yunanistan ve Güney Kıbrıs ile yakın ilişkilerini gözler önüne sererken Arafat Ermeni soykırımından söz eder ve Dışişleri Bakanlığı’nın sert tepkisiyle karşılaşır (Hürriyet, 1989; Milliyet, 1989).

“Yeni Osmanlıcı” kimliği zayıflayan Türkiye’nin İslam coğrafyasıyla dini bağları öne çıkaran dış politikası Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle beraber etkisini büyük ölçüde kaybeder. Öyle ki Varşova Paktı’nın dağılmasıyla sosyalizm Ankara için bir tehdit olmaktan çıkmış; SSCB’ye karşı tasarlanan Yeşil Kuşak doktrini anlamını kaybetmiştir. Bunun yanı sıra İran-Irak savaşı bittikten sonra petrol fiyatları düşmüş ve Türkiye’nin Körfez ülkelerine yönelik ucuz petrol bağımlılığı sona ermiştir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla beraber Orta Asya’daki Türki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanması Türkiye’ye yeni bir ekonomik ve siyasi etkinlik fırsatı sunar. Tüm bu gelişmeler Ankara’nın dünya siyasetini yeniden anlamlandırmasını beraberinde getirir (Oran, 1996: 353-357).

Sonuç olarak Ortadoğu ülkeleri ile yoğun ilişki seçkinlere “İmparatorluk mirasını” hatırlatmıştır. Katzenstein’in geçmişin mirası ile dış politika arasında kurduğu bağlantı (1993: 281) bu çerçevede ele alınabilir. Dolayısıyla Turgut Özal Türkiye’nin bölgedeki itibarının git-tikçe yükseldiğini söylerken (Milliyet, 1988) yalnızca kendi kişisel fikrini ifade etmemektedir. Özal’ın söylemleri siyasi seçkinlerce de paylaşılan yaygın bir toplumsal inancın dışı vurumudur.

Gelgelelim FKÖ’nün kısa süre sonra ABD’nin Ortadoğu barış planını kabul ederek “Yeni Dünya Düzenine” ayak uydurmaya çalışması (Güneş, 1991) Türkiye’ye “Osmanlı mirasını” yeniden canlandırma konusunda son bir fırsat penceresi aralayacaktır. İsraililer ile Filistinlileri bir araya getirecek bir konferansın organize edileceği duyulduğunda Cumhurbaşkanı

Turgut Özal, bu konferansın İstanbul’da toplanmasını önererek Türkiye’nin bölgedeki “kurucu ve düzenleyici” iddiasını yeniden ortaya koymaya çalışır (Güneş, 1991; Milliyet, 1991).

Türkiye’nin Aralık 1991’de İsrail ve Filistin diplomatik temsilciliklerini aynı anda büyükelçilik statüsüne yükseltmesi de (Özcan, 2004b: 339–340) barış sürecinde etkin rol oynama amacıyla açıklanabilir. Konferans hazırlıkları sürerken Türkiye’nin İsrail ve Arap ülkelerini bir araya getirecek “Ortadoğu Su Zirvesi” organize etmeye çalışması (Milliyet, 1991) yine bu çerçevede değerlendirilebilir. Söz konusu zirve Turgut Özal’ın Başbakan iken üzerinde durduğu “Barış Suyu Projesi” ile ilişkilidir. Bu projeye göre Türkiye Ortadoğu’ya boru hatları döşeyerek suyunu ihraç edecektir. Böylelikle bölge ülkeleri Türkiye’den gelecek su ile kaynak yetersizliklerini gidereceklerdir (Turan, 1993: 227-228). Ankara’nın üzerinde durduğu bir diğer hamle de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) benzeri bir yapının İslam ülkeleri arasında da kurulmasıdır. Türkiye’nin öncülüğünde faaliyete geçecek bu teşkilat Ortadoğu barışının garantisi olacaktır. Türkiye daha da ileri giderek Arap ülkelerine insan hakları konusunda rehberlik edebileceğini söyler. Bunun üzerine Arap ülkelerinin tepkisiyle karşılaşır (Utkan, 1991). Bu projelerin temel amacı “Osmanlı mirası” üzerinde siyasi etkinliği arttırmaktır. Aşağıda üzerinde durulacağı gibi arabuluculuk ve ticari projeler yoluyla inşa edilen Osmanlı mirası odaklı dış politika anlayışı 2009’dan sonra daha güçlü ve agresif bir biçimde ortaya çıkacaktır.

1991-2002: Batılı ve Milliyetçi Kimlikler Çerçevesinde İsrail ile Yakınlaşma

Ortadoğu barış konferansının Madrid’de toplanması, “Barış Suyu Projesinin” Türkiye’ye bağımlı kalmak istemeyen Arap ülkelerince sıcak karşılanmaması (Turan 1993: 229) ve Türkiye merkezli bir güvenlik sistemine bölge ülkelerinin dahil olmak istememesiyle (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 552; Bengio, 2009: 207, 213) “Yeni Osmanlı” kimliği etkisini yitirir. Türkiye Arap ülkelerinden uzaklaşırken İsrail’e yakınlaşır. Öyle ki doksanlı yılların ilk yarısındaki gazeteleri tarayan araştırmacı İbrahim al Daquqi Araplara ilişkin neredeyse hiç haber ve yorumun yer almadığını belirtir. Az sayıdaki gazete yazılarında ise Arapların irticai faaliyetler ile ilişkilendirildiğini, PKK’yı barındıran Suriye’ye destek vererek Türkiye’ye karşı düşmanca bir tutum benimsediklerine dair yaygın bir inancın var olduğunu ifade eder (Bengio, 2009: 189). Gerçekten de Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in Kasım 1993’teki İsrail ziyareti Refah Partisi’nin (RP) eleştirileri dışında (TBMM Tutanak Dergisi, 1993) Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM) gündem dahi olmamıştır. Öyle ki doksanlı yıllar boyunca ikili ilişkilerin geliştirilmesine yalnızca RP’nin itiraz ettiği söylenebilir (Dursunoğlu, 2000: 95). Bu veri bir bakıma Türkiye’nin Arap coğrafyasına bakışının nasıl değiştiğini ortaya koymaktadır. Seksenli yıllarda gündemden düşmeyen Filistin meselesi unutulmuş; İsrail ile kurulan ittifak kamuoyu ve siyasi seçkinlerin odaklandığı temel konu haline gelmiştir.

Doksanlı yıllarda Türkiye'nin batılı ve milliyetçi kimliği dış politikasına yön vermeye başlar. Batılı kimliğinin güçlenmesinin nedeni içeride İslamcılığın kuvvetlenmesi ve İran İslam Cumhuriyeti'nin yakın çevresine yönelik rejim ihracı politikasıdır (Milliyet, 1989; Güneş, 1989). Milliyetçi kimliğin öne çıkmasının nedeni ise 1991'deki Körfez Savaşı'nın ardından Bağdat'ın Kuzey Irak'taki otoritesini yitirmesi ve bu bölgedeki Kürtlerin ABD'nin gözetiminde özerk bir siyasi birim kurma yoluna gitmesidir. Bu gelişme PKK'nın Kuzey Irak topraklarını kullanarak Türkiye'deki eylemlerini arttırmasıyla birleşince ülkenin üniter yapısının korunmasına ilişkin kaygılar dış politikayı şekillendirir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 551-554).

Türkiye bu iki kimliği ile beraber Soğuk Savaş sonrası liberal uluslararası düzene uyum sağlamaya çalışır. ABD'nin Ortadoğu'daki hegemonyasını kabul ederek Körfez Savaşı'nda Irak'a karşı koalisyon güçlerini destekler. Böylelikle Ofra Bengio'nun ifadesiyle "Yeni Dünya Düzeninin" Ortadoğu'daki "polisliğini" üstlenir (Bengio, 2009: 203). Türkiye yeni uluslararası sisteme direnen İran, Irak, Suriye ve Libya gibi ülkelerin ABD tarafından çevrenmesi politikasına destek vererek Washington'un bu ülkeler için çizdiği haydut devlet imajını benimsediğini gösterir. Dolayısıyla İran ile hâlihazırda ideolojik çatışmadan ileri gelen gerginlik daha da derinleşir. Suriye ise Türkiye'nin Fırat ve Dicle sularının akışını kestiği gerekçesiyle PKK kamplarına izin verdiği için Ankara tarafından düşman ülke ilan edilir (Evren, 1991d: 364-365). Su meselesinde Suriye'yi destekleyen Mısır ve Suudi Arabistan başta olmak üzere birçok Arap ülkesinin Türkiye'ye tavır alması ise Arap dünyasına yönelik olumsuz bakışı pekiştirir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 559).

Milliyetçi ve batılı kimliklerini öne çıkaran Ankara, yakın çevresinde kendisine en fazla "benzeyen" İsrail ile ilişkilerini geliştirmeye yönelir (Ünal, 2017: 129). İsrail Ortadoğu'daki tek seküler demokrasidir ve Türkiye'nin de dâhil olduğu liberal uluslararası düzenin parçasıdır. Her iki ülkede ABD'nin "hegemon" kimliği ile uyum içerisinde hareket etmekte; İran, Irak ve Suriye gibi bölgedeki "haydut" devletlerin çevrenmesinde ABD ile aynı perspektifi benimsemektedir. (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2003: 569; Ünal, 2017: 133). Bu dönemde Türkiye'nin batılı kimliği siyasi ve bürokratik seçkinlerce sıklıkla dile getirilir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 1994'te Foreign Policy (Demirel 1994), 1999'da Journal of International Affairs (Demirel 1999) dergilerine yazdığı makalelerde Türkiye'nin Osmanlı'nın son yıllarından itibaren Avrupa ile aynı değerleri paylaştığını savunmuş; Batı'nın ayrılmaz bir parçası haline geldiğini öne sürmüştür. 28 Şubat sürecinin etkili aktörlerinden Orgeneral Çevik Bir'in Martin Sherman ile yazdığı makaledeki ifadeleri, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde kullandığı batılı ve milliyetçi kimliği yansıtan niteliktedir. Bir ve Sherman, İsrail ve Türkiye'nin Ortadoğu'da seküler-demokratik ve Arap olmayan iki güçlü aktör olduğunu öne sürmüşlerdir:

"Türkiye ve İsrail, kendisini açıktan Batı yanlısı ilan etmiş, laik-demokratik tercihlere sahip iki ülke. Bu gerçek onların Arap Ortadoğu'suna yabancı kılıyor. Önde gelen analizcilerden biri, Türkiye ve İsrail'in bölgeye hâkim, demokratik olmayan Arap rejimleri karşısında öteki olma hususunda

ortaklaştığından bahsediyor. Bu ötekilik hissi, Arap Ortadoğu'sunun Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da tecrübe edilen demokratik geçiş sürecini yaşayamadığı doksanlı yıllar boyunca, daha da derinleşti." (Bir ve Sherman, 2002).

Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın Şubat 1997'deki İsrail ziyareti sırasındaki ifadeleri de iki ülkenin "paylaştığı değerleri" vurgulamaktadır. Karadayı'ya göre Türkiye ve İsrail'in Ortadoğu'da demokrasiyi temsil etmeleri iki ülke arasındaki bağları güçlendiren temel unsurdur (Balci, 2011: 122).

Fikirlerin ve perspektiflerin örtüşmesi yakınlaşmayı teşvik eder. Bu doğrultuda Türkiye 1980'de kapattığı Kudüs Başkonsolosluğunu 1992'de açar ve Hikmet Çetin Kasım 1993'te İsrail'i ziyaret eder. Ocak 1994'te İsrail Devlet Başkanı Ezer Weizman Türkiye'ye gelir. Weizman Türkiye'nin ağırladığı ilk İsrail devlet başkanıdır. Nisan ayında İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres Ankara'ya gelirken Tansu Çiller'in Kasım 1994'teki Tel Aviv gezisi bir Başbakan'ın ilk defa İsrail'i ziyareti olarak kayda geçer (Özcan, 2005: 49-50).

Mart 1996'da ise ziyaret sırası Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'dedir. Söz konusu gezi İsrail'e yönelik Cumhurbaşkanlığı düzeyindeki ilk ziyaretir. Demirel gezisi sırasında bir ilki yaşamaktan duyduğu mutluluğu ifade ederken, İsrail Cumhurbaşkanı Weizman'la yakın dostluğundan bahseder. Kudüs gezisi sırasında ise Weizman'ın "Ebedi başkentimiz Kudüs'e hoş geldiniz" sözüne karşı Demirel'in tepkisiz kalması ise dikkat çeker. Öyle ki İsrail'in Temmuz 1980'de Kudüs'ü ebedi başkent ilan etmesi karşısında dönemin Demirel hükümeti sert tepki göstermiş; Türkiye'nin Kudüs Başkonsolosluğunu kapatmıştır (Dursunoğlu, 2000: 61-63). Bu durum bir çelişkidir çok Türkiye'nin değişen kimliği ile ilişkilidir. İnşacı kuramcılara göre ülkelerin birbirini "dost" kabul etmesi, öznelerarası sürecin ortak kavram, fikir ve düşünce üretmesine bağlıdır (Kubalkova, 2015: 75). Bu çerçevede Türkiye ve İsrail'in norm ve fikir birlikteliği ikili ilişkilerin güçlenmesini sağlamıştır.

Türkiye'nin batılı ve milliyetçi kimliğini öne çıkararak İsrail'e yakın bir politika izlemesi Refahyol iktidarında da devam eder. Refah Partisi her ne kadar İsrail ile ilişkilerin sonlandırılması ve İslam dünyası ile bütünleşmeyi savunsa da Türkiye'nin doksanlı yıllarda öne çıkardığı kimliğe aykırı bir politika üretemez (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 561; Dursunoğlu, 2000: 56). Başbakan Necmettin Erbakan İsrail ile savunma sanayii antlaşmasını imzalarken F-4 savaş uçaklarının İsrail tarafından modernizasyonuna ve İsrailli savaş pilotlarının Türkiye'de eğitim görmelerine onay verir (Ünal, 2017: 145). RP'nin Arap ülkelere yönelik başlatmak istediği yeniden yakınlaşma politikası ise sonuçsuz kalır. İrtica ve PKK tehdidi ile özdeşleştirilen Arap ülkelerine karşı mesafeli ve zaman zaman sert tutum doksanlı yıllar boyunca devam eder (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2003: 564; Özcan, 2005: 59).

Doksanlı yılların sonlarından itibaren ortaya çıkan gelişmeler Türkiye'nin kendisine ve dünya siyasetine bakışını yeniden değiştirir. Bu dönemde Suriye ile 1998'de imzalanan Adana Mutabakatı, Öcalan'ın yakalanması, 28 Şubat döneminde RP'nin iktidardan uzaklaştırılması

ve İran'da ılımlı Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanı olması Türkiye'nin "bölünme ve irtica" kaygılarını azaltan gelişmelerdir (Özcan, 2005: 98). Bunun yanı sıra El Aksa İntifadası, 11 Eylül saldırıları ve 2001 ekonomik krizi ve 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisinin (AKP) iktidara gelmesi Türkiye'de ve bölgede yeni dönüşümlere işaret etmektedir. Gencer Özcan'ın deyimiyle Ankara ortaya çıkan "çeşitlenmeyi" (2005: 91) anlamlandırmaya çalışır.

Steve Smith, toplumsal ve uluslararası faktörler arasındaki etkileşimin ürettiği düşünce, söylem ve anlatıdan bahsederken (Smith, 2016: 49) bir bakıma Türkiye'nin İsrail'e yakınlaşmasına ışık tutmaktadır. Soğuk Savaşın sona ermesi Türkiye'yi ABD hegemonyası ile uyumlu bir politikaya yöneltmiştir. Dolayısıyla Ankara'nın batılı kimliği liberal uluslararası düzen içerisinde öne çıkmıştır. İçeride ise Kürt sorununun ve İslamcı siyasetin artan ağırlığı batılı kimliği pekiştirirken milliyetçi kimliğin de vurgulanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Ankara'nın İran ve Suriye'yi düşmanlaştırırken İsrail ile yakınlaşması söz konusu iç ve dış etkenlerin bir araya gelmesiyle gerçekleşmiştir.

2002-2009: Çok Kimlikli Dış Politika ve Filistin

Bu dönemde Türkiye'nin Filistin politikasının birden fazla kimlikle şekillendiği görülmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesi Müslümanlık kimliğini öne çıkarırken, Avrupa Birliği ile gelişen ilişkiler nedeniyle batılı kimliği gücünü korumuştur. Bunun yanı sıra Türk Silahlı Kuvvetleri'nin iç ve dış siyasetteki devam eden etkinliği ve ABD'nin Irak işgalinden sonra PKK'nın Kuzey Irak'ta yeniden güç kazanması bölünme korkusunu canlı tutmuş; Türki milliyetçisi kimliğinin ön planda kalmasını sağlamıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Kasım 2002'de iktidara gelmesi Türkiye'nin Arap-İsrail meselesine bakışını kısa vadede değiştirmez. Bazı çevreler Millî Görüş geleneğinden gelen AKP'nin öncülü partiler gibi İsrail aleyhtarı bir tutum benimseyeceğinden şüphelenirken Türkiye'nin batılı ve milliyetçi kimlikleri büyük ölçüde dış politikasına yön vermeye devam eder (Özcan, 2005: 111-114; Uzgel, 2014: 69). Diğer taraftan parti seçkinleri ülkenin batılı kimliği ile mücadele etmekten vazgeçmiş görünmekle birlikte Müslüman kimliğini yeniden canlandırmaya gayret etmektedir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın dış politika danışmanlığını üstlenen Ahmet Davutoğlu'nun, 2001'de yayınlanan "Stratejik Derinlik" kitabında Türkiye'nin "Osmanlı bakiyesi" ülkelerle tarihi, kültürel ve dini bağlarını, dolayısıyla kendi esas kimliğini yeniden keşfetmesini önermesi (Davutoğlu, 2001: 79-90) bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu anlayış iktidarın dış politikasına kısa bir süre sonra yön vermeye başlarken Ankara batılı ve milliyetçi kimliklerinin yanı sıra seksenli yıllarda olduğu gibi Müslüman kimliğini de öne çıkarmaya yönelir. Bununla beraber AKP'nin muhafazakâr-İslamcı kimliğini liberal uluslararası düzen içerisinde tanımlaması Batı'nın hükümete yönelik bakışını olumlu etkiler. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün 2004'deki İKÖ toplantısında İslam ülkelerini radikalizmden uzak durmaya davet etmesi bir bakıma Ankara'nın batılı kimliğine de sahip çıktığını gösteren bir ayrıntıdır (Yeşilyurt, 2017: 67; Uzgel, 2014: 74-75).

AKP'nin çok kimlikli dış politikası dönemsel krizlere rağmen İsrail ile ilişkileri olumlu etkiler. Temmuz 2003'te Türkiye-İsrail Parlamenterler Dostluk grubu oluşturulur. 289 kişilik bu grupta Türkiye'den 183 milletvekili yer alır. Yeni hükümet ikili ilişkilere verdiği önemi göstermek için Ahmet Üzümcü ve Feridun Sinirlioğlu gibi Hariciyenin en tecrübeli diplomatlarını Tel Aviv Büyükelçisi olarak atar ve bu ülkeden askeri malzeme tedarikini kesintisiz devam ettirir (Özcan, 2018: 21). Kasım 2003'te İstanbul'daki Neva Şalom ve Beth Israel sinagoglarına yönelik gerçekleştirilen terör eylemlerine Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Şalom düzenledikleri ortak toplantıda tepki gösterir. Bakanlar her iki ülkenin teröre karşı ortak mücadele kararlılığının sürdüğünü belirtirler (Özcan, 2005: 115).

Ancak iktidar partisinin İslamcı geleneği, önceki hükümetlerden farklı olarak HAMAS ile ilişki kurulmasını beraberinde getirir. HAMAS lideri Şeyh Ahmet Yasin'in İsrail güçlerince öldürülmesini Başbakan Recep Tayyip Erdoğan "cinayet" olarak niteler. 19 Mayıs 2004'te Gazze'deki göstericilere ateş açılması ise yine Erdoğan'a göre "devlet teröründen" farksızdır (Özcan, 2005: 100). Seksenli yılların hararetli atmosferinde dahi bu tür sert ifadeler kullanılmazken AKP'nin İsrail aleyhtarı söylemleri ikili ilişkilerin krize gireceği düşüncesini doğurur. Ne var ki Türkiye'nin batılı kimliği İsrail ile diyalogun devamını sağlar. Erdoğan ise tepkisinin İsrail halkına değil hükümetine yönelik olduğunu altını çizerek önceki söylemlerini yumuşatmaya çalışır (Özcan, 2005: 100-1001). Ağustos 2004'te ise hükümet üyelerinden oluşan bir heyet İsrail'e giderek karşılıklı güven ilişkisinin yeniden tesisine çalışır. Ocak 2005'te Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün İsrail'i ziyaret etmesiyle gerilim tamamen sona erer. Öyle ki İsrail ise Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğini desteklemeye karar verir (Özcan, 2005: 120-121).

Gelgelelim Türkiye'nin Müslüman kimliğini güçlü bir şekilde ön plana çıkarması yeni krizlerin doğmasına neden olur. HAMAS lideri Halid Meşal'in 2006'da Türkiye'ye gelmesine hem ABD hem de İsrail sert tepki gösterir. Diğer taraftan Ankara HAMAS'ı "sistem içine çekmek suretiyle" Arap-İsrail barışına katkı sağlamak istediğini dile getirir (Özcan, 2018: 22). Hükümetin bu örgütü liberal uluslararası düzene entegre etmeye çalışması, Türkiye'nin 2000'li yıllarda baskın olan Müslüman ve batılı kimliklerini kaynaştırma gayretiyle açıklanabilir. Dolayısıyla dış politikadaki etkisini sürdüren batılı kimlik bir kez daha İsrail ile ilişkilerin rayına oturmasına yardımcı olur. Bu ülkeden 2007'de kiralanan Heron uçakları Kuzey Irak'taki PKK aktivitelerini izlemek için kullanılır (Özcan, 2010: 33). Aynı yıl İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres TBMM'de konuşma gerçekleştirir (Özcan, 2018: 21). 2008'de ise Ankara İsrail ile Suriye arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk rolü üstlenerek Tel Aviv'i bölgedeki önde gelen aktörlerden birisi olarak değerlendirdiğini ortaya koyar (Aytürk, 2009: 60).

Türkiye'nin batılı ve milliyetçi kimlikleri gücünü korusa da AKP'nin iç politikadaki etkinliğini arttırması geleneksel dış politika normlarının değişmesini sağlar. ABD ve AB'nin 11 Eylül sonrasında AKP'nin "ılımlı İslamcılığını" takdir etmesi de Ankara'nın Müslüman kimliğini pekiştirir. Dolayısıyla toplumsal ve uluslararası dinamiklerin karşılıklı etkileşimi

Türkiye'nin kimliğini bir kez daha dönüştürmüştür. HAMAS'a yönelik doksanlardaki olumsuz bakışın 2002'den sonra ortadan kalkması bu dönüşüme işaret eden ayrıntıların başında gelmektedir.

2009-2011: Yeni Osmanlıcılık ve Filistin Odaklı Dış Politika

Türkiye'nin çok kimlikli dış politika inşasına İsrail'in Gazze'ye yönelik düzenlediği "Dökme Kurşun Operasyonu" son verir. Yüzlerce sivilin hayatını kaybettiği hava bombardımanının ardından iktidar ve muhalefet partileri her iki İntifada sürecinde olduğu gibi İsrail'e yönelik ortak kınama ve Filistin'le dayanışma metni yayınlarlar (Aytürk, 2009: 60). Tepkiler çeşitli kanallardan dile getirilmeye devam eder. Bunların arasında en sarsıcı olanı Başbakan Erdoğan'ın İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e Ocak 2009'daki Davos Dünya Ekonomik Formu sırasında sarfettiği sözlerdir. Erdoğan forum sırasında Peres'e İsrail'in insan öldürmeyi iyi bildiğini söyler (Özcan, 2018: 23). Erdoğan'ın Davos çıkışının ardından ülkenin dört bir yanında Başbakan'a destek mitingleri düzenlenir. Bunların önemli bir kısmı AKP teşkilatları tarafından organize edilse de kamuoyundaki Filistin yanlısı tutum hükümet seçkinlerinin beklemediği ölçüde ağırlığını hissettirmiştir (Aytürk, 2009: 61).

Erdoğan'ın tepkisinin ardından İslam coğrafyasında Türkiye'ye yönelik yükselen ilgi Ankara'nın batılı ve milliyetçi kimliklerini bastırarak dış politikasındaki Müslümanlık vurgusunu öne çıkartır. Tam da bu dönemde 2008 ekonomik krizi ile liberal uluslararası düzen sarsılırken ABD'nin Irak'ta kontrolü sağlayamaması bölgedeki etkinliğinin sorgulanmasına neden olmuştur (Maull, 2011: 170-171). Bu durum Türkiye'nin Ortadoğu'yu sahiplenilen bir dış politika benimsemesini teşvik etmiştir. Mayıs 2010'daki Mavi Marmara krizinin ardından Türkiye'nin Filistin meselesini kendi iç sorunu gibi görmeye başlaması (Özcan, 2018: 20) bu bağlamda değerlendirilebilir. İsrail ablukası altındaki Gazze'ye gıda yardımı ulaştırmayı amaçlayan Mavi Marmara gemisinin İsrail komandoları tarafından basılması ve gemide çıkan çatışmalarda dokuz aktivistin hayatını kaybetmesi Tel Aviv ile ilişkileri kopma noktasına getirir. Ankara bu ülkedeki büyükelçisini geri çağırır ve İsrail hükümeti Türkiye'den özür dilemedikçe büyükelçinin geri gönderilmeyeceğini bildirir (Özcan, 2018: 25). İsrail düşmanlaştırılırken Filistin Türk dış politikasının odağı haline gelir. Başbakan Erdoğan İsrail'i PKK'nın hamisi ülke olarak tanımlar ve Türkiye'nin dış politikasını eleştiren çevreleri İsrail'in avukatlığını üstlenmekle itham eder (Özcan, 2010: 37). Erdoğan'a göre yılların kanayan yarası Filistin sorunun çözümü Türkiye'nin sorumluluğundadır (Özcan, 2018: 24).

Mavi Marmara katliamını takip eden üç gelişme Türkiye'nin dünya siyasetini yeniden anlamlandırmasını sağlar. Bunlar ABD'nin Irak'tan çekilmesi, Arap coğrafyasını saran isyan dalgası ve Haziran 2011'de AKP'nin üçüncü defa tek başına iktidara gelmesidir. Hükümetin yükselen özgüveni dış politikadaki Müslümanlık vurgusunu pekiştirir (Yeşilyurt, 2017: 71). Bu koşullarda Ankara "Arap Baharı" ile birlikte kendi kimliğiyle özdeşleştiği Müslüman

Kardeşler bağlantılı hükümetlerin kurulacağını ve bu gruplarla inşa edilecek yakın ilişkiler ile Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin artacağını varsayar (Yeşilyurt, 2017: 66).

Bu dönemde seksenli yılların ikinci yarısında dış politikaya yön veren “Yeni Osmanlı” kimliği güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin Ortadoğu'daki “tarihsel misyonunu” hatırlatan bu kimlik, bölgede Müslüman Kardeşler örgüsünü kullanarak Osmanlı benzeri bir siyasi yapı inşa etmeyi öngörmektedir. Türkiye merkezli bu siyasi birim bölgede bir tür “Pax-Ottomana” kurarak barış, refah ve güvenliği tesis edecektir. Bu perspektifin seksenli yılların ikinci yarısındaki dış politika anlayışından farkı tamamen İsrail aleyhtarlığı etrafında şekillenmiş olmasıdır. Bir diğer fark ise taraflar arası diyalog kurarak bölgede etkinlik oluşturma politikası yerine agresif ve müdahaleci bir tutum izlenmesidir (Yeşilyurt, 2017: 75).

Bu tutum Türkiye'nin bölgedeki liderliğini sağlamlaştırmayı ve İsrail'i zayıflatmayı amaçlamaktadır. Bir başka ifade ile İsrail, Türkiye'nin Ortadoğu'daki siyasi nüfuzu önünde temel engel olarak değerlendirilir (Özcan, 2018: 24). Filistin ise Türk dış politikasına yön veren “Yeni Osmanlı” kimliğinin bileşeni hale gelir. Erdoğan Konya'nın Ramallah, Nablus, Refah, Cenin ve Beytüllahim ile aynı kaderi paylaştığını söyler. İstanbul ile Kudüs ise aynı medeniyetin ayrılmaz parçalarıdır (Özcan, 2018: 26). Dolayısıyla ona göre Filistin meselesi Türkiye'nin davası haline gelmiştir: “Biz, Filistinli kardeşlerimizin haklı davalarının göz ardı edilmesine müsaade edemeyiz. Zira Filistin davası Türkiye'nin davasıdır. Filistinli kardeşlerimizin bütün dertleri bizim derdimizdir” (NTV, 2010). Davutoğlu Kudüs'ün Türkiye'nin iç meselesi olduğunu ileri sürerken Anadolu'yu İslam dünyasının lideri olarak gördüğünü ortaya koyar: “Kudüs bizim meselemizdir... Kudüs'ün kaderi de Bağdat'ın kaderi de Bıkk'ın kaderi de, Semerkant'ın kaderi de, Saraybosna'nın kaderi de bizim kaderimizdir. Buralarda düzen olursa Anadolu coğrafyası lider olur. Burada düzen olmazsa biz Anadolu coğrafyasında rahat oturamayız” (TBMM Meclis Haber, 2010).

Dolayısıyla 2011 yılına gelindiğinde Türkiye'nin kendisini bölgesel hegemon olarak gördüğü; “Osmanlı'dan miras aldığı” iddiasıyla kendisine yakıştırdığı kurucu ve düzenleyici misyonu yerine getirmeye çalıştığı söylenebilir. Öyle ki Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye eksenli “Osmanlı milletler sistemi” tasavvuru Batı'da da yankı bulduğu anlaşılmaktadır. Washington Post'tan Jackson Diehl, 5 Aralık 2010'daki yazısında Türkiye'nin Batı ile kurduğu karmaşık ilişkinin Washington'da kaygı ile karşılandığını söyler (Murinson, 2012: 13). Wikileaks belgelerinde de Davutoğlu'nun “Osmanlı” perspektifinin ABD dışişleri bakanlığını rahatsız ettiği iddia edilir (BBC, 2010). Buna rağmen Türkiye'nin “Ortadoğu'daki değişimi yönetebileceğine” yönelik inancı devam eder (Sabah, 2012). Bu bağlamda Ankara Filistin meselesinde daha fazla söz sahibi olduğuna inanır ve İsrail'e yönelik sert uyarılar sıralamaktan çekinmez (Hürriyet, 2012).

Sonuç olarak İsrail'in Gazze saldırısına Türkiye'nin gösterdiği tepkinin İslam dünyasından destek görmesi, ABD'nin Ortadoğu'dan çekilmesi, Arap baharı ve AKP'nin üçüncü defa tek başına iktidara gelmesi Ankara'nın özgüvenini artırır. Dolayısıyla seksenli yılların ikinci

yarısında olduğu gibi Ortadoğu’da siyasi nüfuz oluşturma motivasyonu yeniden ortaya çıkar. Bu motivasyon, “Yeni Osmanlıcı” kimliğinin daha agresif ve güçlü bir şekilde dış politikaya yön vermesini sağlamıştır. Yine seksenli yıllarda olduğu gibi Türkiye’nin Filistin yanlısı politikası kamuoyunun da Arap-İsrail meselesine bakışını şekillendirmiştir. Dolayısıyla Steve Smit-h’e referansla üzerinde durduğumuz gibi, iç ve dış dinamikler bir araya gelerek Türkiye’nin bir kez daha kimlik edinmesini sağlamış ve Filistin politikasını inşa etmiştir. Katzenstein’in dış politika analizindeki “geçmişin mirası” vurgusu da bu bağlamda ele alınabilir.

SONUÇ

Türkiye’nin Arap-İsrail meselesine yaklaşımı dönemsel olarak öne çıkardığı farklı kimlikler etrafında şekillenmiştir. Bu kimlikler toplumsal ve uluslararası dinamikler arasındaki etkileşimin sonucunda dış politikada ağırlık kazanmıştır. 1980 ile 1983 yılları arasında Türkiye’nin Yeşil Kuşak projesine dâhil olması, 12 Eylül sonrasındaki insan hakları ihlalleri nedeniyle Avrupa tarafından dışlanması ve askeri rejimin toplumu sosyalizm ve radikal İslam gibi “zararlı ideolojilerden” uzak tutmak için “ılımlı İslam’a” sarılması, Türkiye’yi Ortadoğu’ya yakınlaştırmıştır. Ankara bu dönemde Müslüman kimliğini öne çıkararak İsrail ile diplomatik ilişkilerini en alt seviyeye indirmiş ve Filistin yanlısı bir tutum benimsemiştir. 1983’te Turgut Özal’ın iktidara gelmesinden sonra ise Arap ülkelerine yakınlaşma politikası ivme kazanmış; Türkiye Ortadoğu’daki etkinliğini ticari ve askeri işbirliği programları yoluyla arttırmıştır. Bu etkileşim süreci Ankara’nın özgüvenini yükselterek “Osmanlı mirasını” siyasallaştırarak hatırlamasını sağlamıştır. Özal yönetimi FKÖ’nün İsrail’i tanıma kararını fırsat bilerek Arap-İsrail çatışmasının çözümünde Türkiye’nin etkin rol oynayabileceğini düşünmüştür. Böylelikle yakın çevresindeki nüfuzunu güçlendirerek bir alt-hegemon haline gelmeyi ummuştur.

Ne var ki Kıbrıs ve Bulgaristan’daki Türkler konusunda Arap dünyasından beklediği yakınlığı görmemesi ve Soğuk Savaşın sona ermesi nedeniyle Ankara Yeni Osmanlıcı kimliğini sorgulamaya başlamıştır. Doksanlı yıllarda Kürt sorununun öne çıkması ve İslamcı çevrelerin iç politikada güç kazanması Türkiye’nin milliyetçi ve batılı kimliklerine sarılmasını beraberinde getirmiştir. İran’ın Türkiye’deki İslamcılarını desteklemesi ve Suriye’nin PKK kamplarına izin vermesi de bu kimliklerin dış politikada öne çıkmasının temel sebepleridir. Ankara bu iki ülkeye karşı bölgede kendisine yakın gördüğü İsrail’e yakınlaşmıştır. İsrail ve Türkiye batılı kimlikleriyle Soğuk Savaş sonrası liberal uluslararası düzenin Ortadoğu’daki temsilcisi rolünü üstlenmişlerdir.

Doksanlı yılların sonlarında ise Türkiye’nin Arap-İsrail meselesine bakışını yeniden değiştirecek hızlı bir dönüşüm süreci başlamıştır. Türkiye Suriye ve İran ile ilişkilerini yumuşatırken Abdullah Öcalan’ın yakalanması ve Refah Partisi’nin iktidardan uzaklaştırılması “irticai ve bölücü faaliyetlerin” yarattığı tehdidin daha az hissedilmesini sağlamıştır. Bu çerçevede

Ankara İsrail'e eskisi kadar ihtiyaç duymasa da batılı ve milliyetçi kimliği hala güçlü olduğu için ikili ilişkilerde ciddi sorunlar gözlenmemiştir. 2002'de AKP'nin tek başına iktidara gelmesi de ilişkileri derinden sarsmamıştır.

Ne var ki İsrail'in Gazze'ye yönelik başlattığı "Dökme Kurşun Operasyonu" karşısında Türkiye'nin sert tepkisi ikili ilişkileri krize sokarken İslam dünyasının Türkiye'ye ilgisini artırmıştır. Özellikle Başbakan Erdoğan'ın Davos Ekonomik Forumunda İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e yönelik çıkışı Arap dünyasından büyük destek almıştır. Türkiye Yeni Osmanlı kimliğini yeniden kullanmaya başlayarak "Osmanlı bakiyesi" Ortadoğu halklarını "İsrail zulmünden" koruma misyonunu yerine getirme iddiasıyla dış politikasını inşa etmiştir. 2011'de ABD'nin Irak'tan çekilmesi ve Arap baharı sürecinde AKP'nin ideolojik özdeşlik kurduğu Müslüman Kardeşlerin güçlenmesi Türkiye'yi İsrail'e karşı daha agresif bir politika izlemesini teşvik etmiştir. Bu süreçte Filistin meselesini içselleştirerek hem iç hem de dış politikanın sembolü haline getirmiştir.

Sonuç olarak Arap-İsrail meselesine yönelik sürekli değişen yaklaşım Türkiye'nin kendisini birden fazla kimlikle tanımlamaya çalışmasından ve iç-dış etkileşimin farklı kimlikleri öne çıkarmasından ileri geldiği söylenebilir. Zaman zaman birbirleriyle çatışan bu kimlikler Ankara'nın istikrarlı bir politika izlemesine engel olmuştur. Uluslararası sistemdeki kırılmalar karşısında Türkiye'nin hızlı kimlik değiştirmesi ve dönemsel olarak kimlik krizine girmesi yine bu çerçevede düşünülebilir. Bu durum aynı zamanda birbiriyle rekabet halindeki inanç ve değerler sisteminin dış politikaya etkisini de gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu veriler Türkiye'nin Arap-İsrail meselesine yaklaşımının inşacı dış politika analizi üzerinden analiz edilebileceğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Akgün, B. (2009). 12 Eylül Döneminde İç ve Dış Politika (1980-1983). Çaylak, A. (Der). *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin İç ve Dış Politikası*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Aras, B. (2000). Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Towards a Societal Construction of Foreign Policy. *Arab Studies Quarterly*, 22(4), 31-58.
- Ataman, M. (2002). "Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1 (1), 120-153.
- Aydın, S., Taşkın, Y. (2020). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 7.bs., İstanbul: İletişim.
- Aytürk, İ. (2009). The Future of Turkish-Israeli Relations, *Insight Turkey*, 11 (2), 57-74.
- Bacık, G. (2001). The Limits of an Alliance: Turkish-Israeli Relations Revisited. *Arab Studies Quarterly*, 23(3), 49-63.

- Balcı, A. (2011). Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere ilişkin bir Karşılaştırma. *Ortadoğu Etüdleri*, 2 (2), 117-136.
- Bir, Ç., Sherman, M. (2002). Formula for Stability: Turkey Plus Israel. *Middle East Quarterly*. <https://www.meforum.org/middle-east-quarterly/istikrar-icin-formul-turkiye-arti-israil> [31.01.2025].
- Bengio, O. (2009). *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine*. (Filiz, K.D. Çev.) İstanbul: Erguvan Yay.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2003). *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructive Approach*. New York&Londra: Routledge.
- Bulut, F. (1998). *Filistin Rüyası- İsrail Zindanlarında 7 Yıl*, İstanbul: Berfin.
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre.
- Demirel, S. (1994). Turkish Foreign Policy Treshold of 21st Century. *Foreign Policy*, 18, 1-21.
- Demirel, S. (1999). Turkey and NATO at the Treshold of a New Century. *Journal of International Affairs*, 4(1).
- Dimitrakis, P. (2012). The Soviet Invasion of Afghanistan: Reactions, Military Intelligence and British Diplomacy. *Middle Eastern Studies*, 48, 511-536.
- Duman, O. (2015). *Devrimcilerin Filistin Günlüğü: 1968-1975*. İstanbul: Ayrıntı.
- Dursunoğlu, A. (2000). *Stratejik İttifak/Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*. İstanbul: Anka Yay.
- Erhan, Ç., Arat T. (2003). AT'yle İlişkiler. B. Oran. (Der.). *Türk Dış Politikası: Kurutuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980-2001)* (Cilt. 2) (5.bs.) içinde (ss.81-103). İstanbul: İletişim.
- Erhan Ç., Kürkcüoğlu Ö. (2003). İsrail ile İlişkiler. B. Oran. (Der.). *Türk Dış Politikası: Kurutuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980-2001)* (Cilt. 2) (5.bs.) içinde (ss. 568-57). İstanbul: İletişim.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in Anıları*. (Cilt. 1). Milliyet Yay.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in Anıları*. (Cilt. 2). Milliyet Yay.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in Anıları*. (Cilt. 3). Milliyet Yay.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in Anıları*. (Cilt. 5). Milliyet Yay.
- Feyizoğlu, T. (2015). *Akıncılar ve Akıncı Gençlik'ten AKP'ye*. İstanbul: Tekin Yay.
- Fırat, M., Kürkcüoğlu Ö. (2003). Arap Devletleriyle İlişkiler. B. Oran. (Der.). *Türk Dış Politikası: Kurutuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980-2001)*, (Cilt. 2) içinde (ss. 124-148). İstanbul: İletişim.
- Fırat M., Kürkcüoğlu Ö. (2003). Arap Devletleriyle İlişkiler. B. Oran. (Der.). *Türk Dış Politikası: Kurutuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980-2001)*. (Cilt. 2) (5.bs.) içinde (ss. 551-568). İstanbul: İletişim.
- Flockhart, T. (2016). Constructivism and Foreign Policy. Smith S., Hadfield A. ve Dunne T. (Der.). *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases* içinde (ss. 79-94). Oxford: Oxford University.
- Güldemir, U. (1987). *Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984)*. İstanbul: Tekin Yay.
- Hoffman, B. (1984). Recent Trends in Palestinian Terrorism. *Rand Corporation*.

- Kaarbo, J. (2015). A Foreign Policy Analysis Perspective on the Domestic Politics in IR Theory. *International Studies Review*. 17, 189-216.
- Kafkas, C. (2007). *Filistin Günlüğü*. İstanbul: Cadde Yay.
- Katzenstein, P. (1993). Coping with Terrorism: Norms and International Security in Germany and Japan. Goldstein J. ve Keohane R. (Der). *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions and Political Change* içinde (ss. 265-295). Cornell University, New York: Cornell University).
- Kubalkova, V. (2015). A Constructivist Primer, Kubalkova, V. (Der.). *Foreign Policy in a Constructivist World*. içinde (ss. 56-76). London & New York: Routledge.
- Liel, A. (2001). *Turkey in the Middle East: Oil, Islam, and Politics*. (Çev. Emanuel Lottem). London: Lynne Rienner.
- Mantıcı, H. (2014). *Filistin Güncesi: Türkiye Devrimcilerinin Enternasyonalist Mücadelesi*. İstanbul: Ozan Yay.
- Maull, H. (2011). Hegemony Reconstructed? America's Role Conception and its 'Leadership' within its Core Alliances. Harnish S., Frank C., Maull H. (Der.). *Role Theory in International Relations: Approaches and Analysis* İçinde (ss. 167-193). New York & London: Routledge.
- Muminov, N. (2024). Cooperation and Conflict in Turkish-Israeli Relations since the 1990s. *Israeli Affairs*. 30 (1), 25-39.
- Morison, A. (2012). Turkish Foreign Policy in Twenty-First Century. *Middle East Security and Policy Studies*, 97, 1-31.
- Mumcu, U. (2010). *Rabıta* (5.bs.). Ankara, UM:AG Yay.
- Okay, A. (2019). *12 Eylül ve Filistin Günlüğü*. Ankara: Ütopya Yay.
- Oran, B. (1996). Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durum Üzerine Notlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51, 1996, 353-357; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/476/5529.pdf>; [28.02.2017].
- Oran, B. (2003). Dönemin Bilânçosu. B, Oran. (Der.), *Türk Dış Politikası: Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980-2001)* (Cilt 2) (5.bs). İçinde (ss. 9-33). İstanbul: İletişim.
- Ovalı, Ş. (2012). Revisiting the Turkish Identity: Debate in Turkish-Israeli Relations. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 35 (4), 28-53.
- Öniş, Z. (1997). The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective. *Third World Quarterly*. 4 (18), 743-766.
- Özbaş, G. *Kuruluş ve İcraatlarıyla Anavatan Partisi*.
- Özcan, G. (2010). Mavi Marmara Bunalımında Sona Doğru. *Ortadoğu Analiz*. 2 (21), 29-38.
- Özcan, G. (2018). The JDP's Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality. *Uluslararası İlişkiler*. 15 (57), 19-32.
- Özcan, G. (2004). Türkiye Dış Politikasında Algılamalar, Karar Alma ve Oluşum Süreci. F, Sönmezoğlu. (Der.). *Türk Dış Politikasının Analizi*. (3.bs.) içinde (ss. 829-894). İstanbul: Der Yay.

- Özcan, G. (2004). Türk-İsrail İlişkileri. F. Sönmezoğlu (Der.). *Türk Dış Politikasının Analizi*. (3.bs.) içinde (ss.329-358). İstanbul: Der Yayınları.
- Özcan, G. (2005). *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*. TESEV.
- Özgür, B. (2020). Türk Siyasal Hayatında Ortadoğu: Dış Politikada Kültür ve Temsil. *Akademik Hassasiyetler*. 7 (13), 47-77.
- Öztürk, T. (2014). Religion as a Factor in Israel-Turkish Relations: A Constructivist Outlook. *Alternatives Turkish Journal of International Relations*. 13 (1-2), 62-74.
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi. *Adam Akademi*. 1, 79-100.
- Smith, S. (2016). Foreign Policy What States Make of It: Social Construction and International Relations Theory. Kubalkova, V. (Der.). *Foreign Policy in a Constructed World* (2. bs.) içinde (ss. 38-55). New York&Londra: Routledge.
- Tuncer, H. (2015). *Özal'ın Dış Politikası*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Turan İ. (1993). Ortadoğu'da Su Krizi ve Türkiye: Sorun ve Çözümler. *Water International*.
- Uzgel, İ. (2003). ABD ve NATO'yla İlişkiler. B. Oran (Der.). *Türk Dış Politikası: Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980–2001)* (Cilt. 2) (5.bs.) içinde (ss. 34-81). İstanbul: İletişim.
- Uzgel, I. (2014). Dış Politikada AKP: Stratejik Konumdan Stratejik Modele. *Mülkiye Dergisi*. 30 (252), 69-84.
- Ünal, D. (2017). *Turkey's Relations with Israel* (2.bs.). Ankara: Astana Yay.
- Yalman, G. (2009). *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in 1980s*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Yavuz, M. İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu (1947- 1994). Sönmezoğlu, F. (Der.). *Türk Dış Politikasının Analizi* (3.bs.) içinde (ss. 235-251). İstanbul: Der Yay.
- Yavuzalp, E. (1996). *Liderlerimiz ve Dış Politika*. İstanbul: Bilgi Yay.
- Yeşilyurt, N. (2017). Explaining Miscalculation and Maladaptation in Turkish Foreign Policy towards the Middle East during the Arab Uprisings: A Neoclassical Realist Perspective. *All Azimuth*. 6 (2), 65-83.
- Zabih, S. (2011). *Iran Since the Revolution*. London: Routledge.
- Alkaner, H. (1982, 24 Aralık). Evren: İsrail'i Kınıyoruz. *Hürriyet*.
- Barlas, M. (1994, 14 Temmuz). Bürokratlar Atatürkçü Değil İnönücüdür... Statükocudur. *Sabah*.
- Birand, M. (1988, 18 Kasım). İsrail'in Türkiye'ye Karşı Haksız Kampanyası. *Milliyet*.
- Civaoğlu, G. (1988, 16 Kasım). Filistin ve Ankara. *Sabah*.
- Ekşi, O. (1982, 24 Eylül). Sabra ve Şatila'dan Sonra. *Hürriyet*.
- Ergin, S. (1988, 16 Aralık). Özal Büyük Oynuyor. *Hürriyet*.
- Mumcu, U. (1982, 21 Eylül). İnsanlık Suçu. *Cumhuriyet*.
- Sertoğlu, S. (1988, 17 Kasım). İsrail Ankara'yı Protesto Etti. *Sabah*.
- Soysal, M. (1982, 22 Eylül). Canavar ve Akıl. *Milliyet*.
- Utkan, A. (1991, 10 Ağustos). İslam Ülkelerinde İnsan Hakları Rahatsızlığı. *Hürriyet*.
- ABD: Sorumlu İsrail. (1982, 20 Eylül). *Milliyet*.

- ABD, İsrail'i Azarladı. (1987, 25 Aralık). *Milliyet*.
- Abu Firas: FKÖ Ürdün'e Karşı Suriye'nin Yanında (1980, 29 Kasım). *Milliyet*.
- Acele mi Ettik? (1988, 17 Kasım). *Milliyet*.
- Ankara ABD'yi Şaşırttı. (1988, 18 Kasım). *Cumhuriyet*.
- Arafat, İsrail Başbakanı'yla Görüşme İstedi. (1991, 24 Ekim). *Güneş*.
- Arafat Şoku. (1989, 4 Mayıs). *Milliyet*.
- Bağımsız Filistin'i Tanıdık. (1988, 16 Kasım). *Sabah*.
- BM'de FKÖ'ye Destek Verdik (1988, 2 Mart). *Milliyet*.
- Danışma Meclisi'nde Beyrut Katliamı Kınandı. (1982, 23 Eylül). *Milliyet*.
- Davutoğlu'nun Hayali: Osmanlı Milletler Topluluğu. (2010, 7 Aralık). *Cumhuriyet*.
- Devrimci Gençler Ürdün Elçiliğine Gereken Dersi Verdiler (1970). *İleri*. 4, 8. 20.09.2019 tarihinde http://tustav.org/yayinlar/sureli_yayinlar/ileri-1970/ileri-4.pdf adresinden erişildi.
- Eller İsrail'i Lanetlemek için Kalktı (1982, 25 Eylül). *Hürriyet*.
- Erdoğan: Mızrak Çuvala Sığmıyor. (2011). NTV. 19.02. 2023 tarihinde https://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-mizrak-cuvala-sigmiyor,04Fv_dP4l0mXY2kxO7a12A adresinden erişildi.
- Erdoğan Güvenilir Değil, Davutoğlu Son Derece Tehlikeli. (2010). BBC. 19.02.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/11/101129_wikileaks_turkey adresinden erişildi.
- Erdoğan'dan İsrail'e Sert Eleştirisi (2012, 19 Kasım). *Hürriyet*.
- Evren, Arafat ile Görüştü. (1988, 12 Nisan). *Cumhuriyet*.
- Evren: Batı Beyrut'taki Katliamı Lanetliyoruz (1982, 21 Eylül). *Milliyet*.
- Eylemli Cuma: Kışkırtmaya Dikkat. (1989, 11 Mart). *Milliyet*.
- Filistin Devleti'ni Kucakladık. (1988, 16 Kasım). *Güneş*.
- FKÖ ile Kriz Dönemi. (1989, 14 Şubat). *Hürriyet*.
- İran Artık Fazla Oldu. (1989, 23 Mart). *Güneş*.
- İsrail ile İlişkilerimizi Sınırlandırmak Ortadoğu Politikasına Uygunudur (1980, 4 Aralık). *Milliyet*.
- İsrail Kudüs'ü Başkent Yaptı. (1980, 25 Temmuz). *Hürriyet*.
- İsrail'i ABD'de Kınadı. (1987, 24 Aralık). *Cumhuriyet*.
- Konferansta Ev Sahipliğimiz Yeniden Gündemde. (1991, 4 Kasım). *Milliyet*.
- Kral Fahd'dan Evren'e Mesaj. (1988, 9 Mart). *Milliyet*.
- Müslüman Kudüs Müslüman Kalacak. (1980, 7 Eylül). *Milli Gazete*.
- Ortadoğu'da Türk Barış Atağı. (1988, 22 Mart). *Milliyet*.
- Ortadoğu'daki Değişimi Biz Yöneteceğiz. (2012, 26 Nisan). *Sabah*.
- Sevinç ve Gurur. (1988, 26 Kasım *Tercüman*, 16 Kasım 1988.
- Su Zirvesi Barışın Kilidi. (1991, 29 Ağustos). *Milliyet*.
- Suikast FKÖ'yü Birleştirdi (1988, 18 Nisan). *Güneş*.
- TBMM'den Tam Destek. (1988, 17 Kasım). *Tercüman*.
- Tel Aviv Maslahatgüzarı Geri Çağırıldı, Arap Temsilciler Ecevit'i Ziyaret Etti. (1980, 1 Ağustos). *Cumhuriyet*.

Türkiye, Barış Konferansına Hazır (1991, 24 Ekim). *Güneş*.

40 Yıllık Bir Rüya Gerçek Oldu. (1988, 15 Kasım). *Tercüman*.

Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi (1980). 1(4). 17.09.2019 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c001/mgk_01001004.pdf adresinden erişildi.

TBMM Meclis Haber, (2010, 2 Temmuz) 19.02. 2023 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=101902 adresinden erişildi.

TBMM Tutanak Dergisi. (1988). 17 (27) 24.09.2019 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c017/tbmm18017027.pdf> adresinden erişildi.

TBMM Tutanak Dergisi (1993). 47 (39) 03.02.2023 tarihinde <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c047/tbmm19047039.pdf> adresinden erişildi.